

Володимир Маслійчук

ОСВІТНІ ІНІЦІАТИВИ В МАЛОРОСІЙСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ 1797 – 1802 рр.

Виникнення нових навчальних закладів у Малоросійській губернії пов'язане з низкою особливостей. Особливо це помітно щодо училищ у містечках Ромен та Погар, де місцеве купецтво профінансувало постання навчальних закладів. Вдалий початок щодо училищ був зведений нанівець пізнішою освітньою та адміністративними реформами. Слід переглянути усталені погляди про особливу позитивну роль місцевої шляхти у постанні нових навчальних закладів.

Ключові слова: освіта, училища, громада, Малоросійська губернія, Ромни, Погар.

Проблеми соціального наповнення освітнього процесу, доступу до навчання, знань є одними з основних питань, що постають перед історією освіти. Вони виявляються досить суперечливими. Особливо в ході висвітлення освітніх процесів на українських землях. На певному етапі доступ до освіти був соціально обмеженим й ініціативи у цьому плані стосувалися лише вищих прошарків суспільства – знаті, а також (із місіонерською та інституційною метою) духовенства. Наприкінці XVIII ст. так звана освітня революція почала вносити істотні корективи в можливості здобуття знань. Вона поставила завдання обов'язкової освіти для всіх верств населення¹. У зв'язку з цим обійдений історіографією досвід двох освітніх ініціатив у «Малоросійській губернії» 1797–1801 рр. є досить важливим для ілюстрації неодноманітності зазначених процесів.

Смерть Катерини II і початок правління Павла I (кінець 1796 – 1797 рр.) ознаменувалися низкою важливих реформ та перетворень, зокрема в галузі освіти. Училищна реформа наприкінці 80-х – на початку 90-х рр. XVIII ст. на території трьох намісництв (Новгород-Сіверського, Чернігівського та Київського), що становили основу для нового великого адміністративного утворення – Малоросійської губернії, не стала надто успішною. Однією з невдач цієї реформи була мала кількість училищ (відкритих за прямими розпорядженнями згори). Але і такі навчальні заклади тоді відкрили лише в найбільших містах, вони мали слабке матеріальне забезпечення і не давали перспектив подальшого кар'єрного зростання для учнів. Реформи імператора Павла I передбачали й оцінку попередніх освітніх ініціатив, і розширення кола навчальних закладів. Однак для колишньої Гетьманщини недовгий час правління Павла I позначено низкою досить вагомих кроків не лише щодо адміністративних змін, але й у справі повернення деяких «прав та вольностей», залишків колишнього управління й судочинства, почасти скасованих губернськими реформами Катерини II².

Так само по всій імперії за царювання Павла йшлося про зміну системи освіти – починаючи з того, що назва «народні училища» всюди з 1800 р. мала змінитися на «школи». Однак основні органи управління училищ на чолі з Петром Завадовським продовжили існувати і певною мірою впливали на відкриття чи закриття навчальних закладів. Це видно на прикладі Новгород-Сіверського головного народного училища, яке у 1797 р., після ліквідації губернського (намісницького) центру в Новгороді-Сіверському, мало було б перетворитися на просте повітове училище, однак завдяки петербурзькій протекції зберегло статус і фінансування³. У 1799 р. було відкрито мале

© Маслійчук Володимир Леонтійович – кандидат історичних наук, докторант Харківської державної академії культури.

училище в Полтаві⁴, місті, приєднаному від Катеринославського намісництва. Треба відзначити дуже впливове «малоросійське лобі» в столиці, верхівку чиновників, що були за походженням вихідцями з козацьких старшин і мали маєтності в Малоросійській губернії. Жваві зв'язки між цими постатями і місцевими сановниками визначали й освітні ініціативи. Загалом нетривалий час існування Малоросійської губернії був дуже позитивним для постання нових шкіл, бо відкриття нових училищ відбувалося за досить незвичними правилами. Слід визнати, що провідну роль у відкритті навчальних закладів відіграв малоросійський цивільний губернатор (1797–1800 рр.) Михайло Миклашевський⁵. Важливі й багато в чому оригінальні освітні кроки часу царювання Павла I, обійдені історіографією, хоча незрідка саме вони й виявляли суперечності новопосталих училищ.

Найвідомішими заходами в освітній сфері є відкриття двох нових училищ у Ромні (Ромнах) та Погарі, значних торговельних центрах. Щодо першого, Роменського училища, збереглася непогана документація в архіві Роменської міської думи, однак, як і щодо Погара, контекст цих інформаційних джерел потребує уточнень. Ромни на кінець XVIII ст. був одним із найважливіших торговельних центрів, мав розвинуту систему самоуправління й активне місцеве купецтво. Саме завдяки цьому вдалося заснувати потужний Іллінський ярмарок, перенесений адміністративними методами в середині XIX ст. до Полтави⁶. Ще до відкриття училища Панас Шафонський в описі Чернігівського намісництва зазначав, що в Ромні вирощують тютюн та існують два великі ярмарки – Вознесенський та Іллінський, причому Іллінський – найпотужніший у «Малоросії»⁷. Розквіт Ромна припадає саме на цей період, а перенесення ярмарку в 1806 р. на вигін за місто взагалі змінило міське планування⁸. Опису Ромна початку XIX ст. стосується досить важливе зауваження, що в місті відсутні школи при церквах⁹, тобто світські ініціативи мали ґрунт для початку й розвитку.

Історія постання училища досить стереотипна. Проїжджаючи для огляду «Малоросії» повз Ромни, цивільний губернатор Михайло Миклашевський під час зустрічі з міським головою та громадськістю довідався, що громада Ромни хоче мати мале народне училище, але губернатор зауважив 17 грудня 1798 р., що тієї суми, яка вже відраховується з Ромни в Приказ громадської опіки, недостатньо. Було запитано, чи не бажає сама громада купити чи побудувати будинок і загалом підтримати училище. Пропозиції губернатора містили й кошторис із оплатою вчителів та сумою на дрова, свічки, навчальні книжки й інші потреби (усього 800 рублів на рік). Швидко знайшовся і дерев'яний будинок із двором та садом поблизу Вознесенської церкви, що його продавав місцевий поміщик Степан Воротиляк. Збори Роменської думи та купців підтвердили намір підтримати відкриття училища (роменські прізвища мають особливий ономастичний колорит: міський голова – Стефан Бер, гласний, що переймався долею школи, – Василь Троянський, між купцями – Діонісій Кислий та Козьма Лютий, а між міщанами – Микита Дах). За школу підписалися 33 купці та 24 міщани; було вирішено виділяти з міської суми по 1000 рублів щороку. Але поміщик Воротиляк зажадав 4000 р. за будинок і дворове місце. Завдяки втручання Михайла Миклашевського вдалося залагодити ситуацію з торгами, міська дума мала сплатити половину суми – 2000 рублів, а другу половину – через рік. Михайло Миклашевський визначив і вчителів через «директора шкіл» Василя Велинського: у третій клас і для малювання – Романа Козловського, у другий – Михайла Денбровського, у перший – Антона Мілчевського. З жовтня 1799 р. «школа» офіційно почала функціонувати. Але матеріальні потреби не полишали заклад. Треба було забезпечити приміщення меблями (лавами, столами і стільцями для вчителів, трьома шафами на три класи, дошкою для писання). Певні потреби училища реалізувалися через місцевих мешканців, які з суми, офірованої на училище, мали торговельний зиск або отримували роботу. Зокрема, «гласний» Василь Троянський продав школі скриню для книжок, роменські мешканці продавали то дерево, то меблі, фарбували за училищні кошти, постачали глину, а «засульські мешканці» (з передмістя Ромни) возили воду і глину; дрова куповано на базарі. Цей обіг коштів свідчив, що «училище» ставало частиною економічних взаємин у торговому центрі. І хоча такі взаємини не могли тривати довго,

дума ще певний час зберігала контроль над «школою». У серпні 1800 р. учитель Роман Козловський писав новому директору училищ Малоросійської губернії Михайлу Маркову, що в будівлі школи слід вибити бічні двері в сіни, та це неможливо зробити без узгодження з думою. З думою Козловський (який, певно, і керував училищем) узгоджував обмазування призьби глиною та заміну вікон, реєстр виплат ковалеві та сторожу, суму на дрова. Ситуація змінилася з переведенням училища до відомства нової Полтавської губернії. 16 березня 1802 р. від полтавського цивільного губернатора Івана Фрезендорфа надійшло розпорядження переказувати всі гроші до Полтавського приказу громадської опіки. Однак крапку у вирішальному впливі Роменської міської думи поставили скарги нового (призначеного за освітньою реформою) роменського штатного смотрителя Лева Лук'яновича, що в училище заходять сторонні люди, які роблять учителям «беспокойства» та створюють «воспитывающему юношеству соблазн», нищать дерева в училищному садку. Смотритель просив 20 серпня 1803 р., щоб міська дума віддала шкільний будинок і двір у повне його розпорядження¹⁰. Вочевидь, так і сталося, бо документація з приводу думи й училища уривається з невеликою репрезентацією 1811–1834 рр. з посиланням на історію відкриття училища.

Досвід з училищем виявився, вочевидь, не надто позитивним для багатих купців Роменської думи, однак відкриття училища на місці розв'язувало чимало освітніх проблем надалі. У 1807 р. малоросійський генерал-губернатор князь Олексій Куракін вирішив розвинути свою ініціативу з Чернігівським ремісничим училищем і звернувся до Роменської думи, щоб надсилали хлопчиків для навчання ремесел «по сродности». Дума відповіла відмовою, бо Чернігів – далеко, підлітки могли навчатися при хазяях і в Ромні; не допомогла навіть обіцянка казенного утримання. Наступна спроба знайти хлопчиків для навчання ремесла в Чернігові у 1813 р. теж не мала успіху. Усього чотири спроби такого набору наштовхувалися на відверту чи мовчазну протидію Роменської думи з «непереможним скептицизмом» щодо ремісничого училища¹¹.

Відкрите в цей самий час Погарське училище теж є особливим. Документацію щодо відкриття цього училища ми виявили також випадково в справі про пансіон удові вчителя Савелія Хиткова 1822 р. Погар був заштатним містечком Стародубського повіту, не адміністративним центром, проте мав навчальний заклад, що було винятковим для цих територій.

Перша сторінка справи про Роменське народне училище – це запит із Погарської думи в Роменську 23 січня 1799 р. про відкриття училища зі згадкою про губернатора Михайла Миклашевського¹². Тобто Погарське училище відкривалося практично одночасно з Роменським, що ще раз свідчить про спланованість дій губернської влади. Погар був досить значним населеним пунктом, до 1797 р. – центром повіту, де збереглися адміністративні будівлі. 1808 р. Погар – друге після Стародуба (щоправда, вдвічі більшого) місто повіту, у понеділки та п'ятниці тут базар, крім цих базарних днів, є й красні дні, під час посту перед великими святами бувають три ярмарки, погарські купці їздять до Риги, а хто не може – до Києва й Кременчука, їхній «торг» (оборот), за приблизними обрахунками автора опису, перевищує 225700 рублів¹³. Отже, це був значний торговельний осередок.

17 грудня 1798 р. Михайло Миклашевський надав пропозиції Погарській міській думі, з яких довідуємося: ця дума подала на ім'я губернатора рапорт про те, що громада Погара бажає запровадити народне училище. З одного боку, пише губернатор, губернська влада для поширення серед люду освіти мала б цей рапорт підтримати, а з другого – суми, що відраховується містом у Приказ громадської опіки, недостатньо (тут цілковито повторюється роменська ситуація). Треба було б, зазначає Миклашевський, зібратися громаді та купити чи побудувати для училища будинок, бажано ще й будинок для вчителів, і узгодити кошторис майбутніх витрат на училище. Громада погодилася надати певну суму, серед основних підписів – погарський міський голова Федір Манжин, бургомістр Антон Россин, гласний Степан Водень (вочевидь, і його брат чи родич купець Захарій Водень), купці Петро Противень та Володимир Лялич. Але прохання про училище з Погару дещо різниться від роменського. Насамперед,

у погарському проханні описується «програма» училища, тобто які предмети слід викладати протягом трьох класів (1-й клас: священна історія (Старий Заповіт), скорочений катехізис, чистописання, читати й писати російською, малювання; 2-й клас: священна історія (Новий Заповіт), катехізис, арифметика, правопис, про обов'язки громадянина; 3-й клас: Євангеліє, всесвітня історія (стародавня), географія та «математики»). Тобто певну частину, подібно до училищ, надано православній освіті. Дума мала й чітку пропозицію щодо будинку училища. У центрі Погара був порожній дерев'яний «корпус» («о двох избах и пяти покоях»), де перед тим засідали верхній і нижній земські суди (доки Погар був повітовим центром). На дрова, свічки та сторожів дума обіцяла виділити кошти й офірувала 800 рублів. Та з будівлею виникли певні проблеми: виявилось, що корпус уже продано возному Рухлядці за 173 р. і його треба викупити. Попри це, Михайло Миклашевський 25 січня 1800 р. рекомендував учителів: до 3-го класу – відставного прапорщика Олександра Яснопольського, до 2-го – Степана Пишковського, у 1-й і малювальний – Тирофона Романовського-Божка. Тоді ж Погарська дума витратила 100 рублів на ремонт «окон, дверей, полов, ставен, замков, печей, столов, стулов, скамеек, черных досок» та наймання сторожа. За відомостями директора «народних шкіл» Малоросійської губернії, 22 квітня 1800 р. у Погарі відкрито «училищну школу»¹⁴. Незважаючи на всі перипетії «заштатного міста», школа в Погарі продовжила існувати й надалі, а погарські мешканці вже за директора училищ Чернігівської губернії Михайла Маркова у 1803 р. виступили з важливою пропозицією викладати в училищі німецьку мову, оскільки треба часто їздити для торгівлі до Прибалтики, де та мова поширена¹⁵. На вчителя німецької призначено Івана Брезинського, якому виділялося 400 рублів¹⁶.

Досить важливий момент, на який варто зважити: авторитетними поміщиками Роменського повіту була родина Полетик, зокрема, на той час досить відомий Василь Григорович Полетика. Але в справі про училище ми не бачимо жодного впливу цієї визначної постаті. Так само родина Полетик мала землі й у заштатному місті Погарі¹⁷, але й там немає відомостей про будь-який вплив на постанови училища. Незважаючи на спогоди про простоту й поміркованість постаті Василя Полетики, а також його знакові промови й твори¹⁸, усе ж здається, що просвітницький потенціал цієї постаті, дещо, м'яко кажучи, перебільшено. Полетика перебував у своїх «класових» рамках, з потребами в освіті передусім для свого соціального прошарку, з належною щодо цього риторикою та збором коштів, виголошував потужні промови та проводив значні заходи щодо «дворянської маси»; але створені на міські купецькі гроші училища в Ромні та Погарі виходили поза його інтереси і його освітню риторичку.

Училища в Ромні та Погарі стали найпомітнішими заходами Михайла Миклашевського в царині освіти. Однак, можливо, губернатор мав плани відкриття дворянського шляхетного училища, принаймні він надсилав запит до слобідсько-українського губернатора у 1799 р. про те, на яких умовах функціонує Харківське казенне училище (на той час Харківське головне казенне народне училище) для дворян¹⁹. Але бракує інформації про Роменське та Погарське училища, що прямо пов'язані з теренами діяльності найзначнішої за своїми поглядами родини «старої Малоросії». Фінансовані міщанами й купецтвом заклади, напевно ж, не відповідали ідеалам шляхетської риторики Полетик. Однак ця риторика, хоч і зовсім невдало, мала свій вихід саме з початком перших адміністративних змін після скинення Павла І – це висвітлює у відомій розвідці Лев Миловидов, але, звичайно, таке питання потребує студій. Після підтвердження прав на дворянство 2 квітня 1801 р. «малоросійське» (у Миловидова, звичайно ж, «чернігівське» дворянство) відрядило делегацію для подяки про це імператору з проханням від дворян різних повітів. Дворянство Роменського повіту (напевно, не без впливу Василя Полетики) просило відкрити в «Малоросії» університет, а шляхетство Золотоніського повіту – взагалі «Главное училище в Малороссии» у Лубнах як центрі всієї «Малоросії». У Чернігові на зборах дворянства 1801 р. проголошувалося бажання мати університет і взяти витрати на цей заклад згідно з попередніми проектами²⁰. Але на 1801 р. ці проекти не мали сенсу, дворянство не доклало зусиль навіть щодо училищ у Ромнах і Погарі, а Михайла

Миклашевського ще в травні 1800 р. внаслідок скарги було усунуто від керівництва Малоросійською губернією²¹. Навіть пізніше, коли він обіймав високі посади, не видно, щоб його цікавила доля заснованих багато в чому з його ініціативи училищ. Після скасування Малоросійської губернії 1802 р. та змін в адміністративному поділі щодо відкриття навчальних закладів використовувалася дещо інакша аргументація, базована на рішеннях реформаторського оточення Олександра I і радше скерована на місцеве шляхетство.

Досвід Ромна та Погара дуже нагадує майбутню (1802–1804 рр.) практику з Харківським університетом (куди, щоправда, залучалися передусім кошти дворянства, та новий заклад підтримали і місцеве купецтво, й органи міського урядування), він свідчить про спробу заснувати школу за рахунок місцевої громади під настійливою увагою вищого начальства. Ці приклади дуже важливі й багато в чому виняткові. Відсутність списку учнів із зазначенням походження і швидко перепідпорядкування цих училищ не дає нам змоги зробити ширші висновки. Роменське і Погарське училища долали соціальну упередженість. Вони виявилися передчасними, їх швидко забрано в міській громаді, але мали певні відголоски надалі (перебудова будинку училища в Ромні, існування повноцінного двокласного училища в Погарі, хоч він і не був адміністративним центром). Ці приклади свідчать про неоднорідність освітніх реформ на українських землях під владою Російської імперії.

1. Bosse H. Bildungsrevolution 1770–1830. – Heidelberg: Universitätsverlag, 2012.
2. Сорокин Ю.А. «Непросвещенный абсолютизм» Павла I (проблематика и опыт изучения). – Омск, 1994.
3. Мірошніченко Ю. Р., Федірко А.М. Новгород-Сіверська гімназія. – К., 2014. – С. 34–36.
4. Василевский В. Полтавская гимназия с 1808 по 1831 год. Очерки по архивным данным // Труды Полтавской ученой архивной комиссии. – Полтава, 1907. – Вып. 3. – С. 188.
5. Миклашевский М. Из бумаг сенатора М. П. Миклашевского // Киевская старина. – 1890. – Т. XXVIII. – № 1. – С. 120–124; № 3. – С. 526–532; Т. XXIX. – № 4. – С. 148–153.
6. Курилов И. Воспоминание старожила об Ильинской ярмарке // Киевская старина. – 1893. – Т. XLII. – № 7. – С. 47–65.
7. [Шафонский А.] Черниговского наместничества топографическое описание. – С. 574–575.
8. Деталі: Курилов И. А. Роменская старина. Исторические, статистические и бытовые записки о городе Ромне и его обывателях, от начала до нашего времени. – Ромны, 1898.
9. Павловский И.Ф. Из прошлого Полтавщины // Киевская старина. – 1902. – Т. LXXVIII. – № 7-8. – С. 9.
10. Державний архів Сумської області (ДАСО). – Ф. 1153, оп. 1, спр. 119. – Арк. 2, 3, 4–7, 8, 10–11, 13, 19, 26 і зв., 35, 37, 49, 51, 56, 57–58, 71–72, 101, 108, 112, 122, 126, 130, 136.
11. Николайчик Ф. (Ф. Н.). Отношение роменцев к ремеслянному образованию 90 лет тому назад // Киевская старина. – 1898. – Т. LXI. – № 4. – С. 5–6.
12. ДАСО. – Ф. 1153, оп. 1, спр. 119. – Арк. 119. – Арк. 1.
13. Центральний державний історичний архів України в м. Київ (ЦДІАК України). – Ф. 2162, оп. 1, спр. 61 – Арк. 14 і зв.
14. ДАХО. – Ф. 667, оп. 287, спр. 70. – Арк. 43–45 і зв.
15. ЦДІАК України. – Ф. 2162, оп.1, спр.10. – Арк.11 – 13.
16. Державний архів Харківської області (ДАХО). – Ф. 667, оп. 287, спр. 70. – Арк. 42.
17. Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник. – К., 1914. – Т. 4. – С. 120.
18. Литвинова Т. Ф. Матеріали до біографії Василя Григоровича Полетики //

Історик і особистість історика: Збірник наукових праць, присвячених 60-літньому ювілею професора Ганни Кирилівни Швидько. – Дніпропетровськ, 2004. – С. 202–217.

19. ЦДІАК України. – Ф. 1958, оп. 1, спр. 346. – Арк. 3–4.

20. Миловидов Л. Проекти вищої школи на Чернігівщині // Записки Чернігівського наукового товариства. – Чернігів, 1930. – Т. 1. – С. 85–86.

21. Оглоблин О. Люди старої України. – Мюнхен, 1959. – С. 157.

Владимир Маслийчук. Образовательные инициативы в Малороссийской губернии (1797 – 1802)

Возникновение новых учебных заведений в Малороссийской губернии связано с некоторыми особенностями. Особенно это заметно при открытии училищ в городах Ромнах и Погаре, где местное купечество профинансировало возникновение и начало функционирования народных училищ. Успешное начало этих училищ было сведено на нет образовательной и административными реформами начала XIX в. Следует пересмотреть устоявшиеся взгляды об исключительной положительной роли местного дворянства в возникновении учебных заведений.

Ключевые слова: образование, училища, общество, Малороссийская губерния, Ромны, Погар.

Volodymyr Masliychuk. The educational initiatives in Little Russian Province (1797 – 1802)

The emergence of new educational institutions in Malorosijiskij province is associated with a number of features. Changes after the death of Empress Catherine I led to viewing attitude to education. This is especially noticeable on schools in the towns of Romny and Pohar, where the local merchants have in educational institutions. Local community operated by the instructions of the Governor. But such initiatives testified about the need for education and access to education of different strata. A good start on schools was elevated to naught later educational and administrative reforms. You should see the established views about a particular positive role of the local nobility in the postanni of new schools.

Keywords: education, school, community, Little Russian province, Romny, Pohar

